

UOT 81

<https://doi.org/10.59849/2311-8482.2025.3.30>

TEHRANƏ XUDAVERDİYEVA*

ÇARLZ DİKKENS VƏ TƏNQİDİ REALİZM: İCTİMAİ DƏYİŞİKLİKLƏRƏ TƏSİR EDƏN ƏSƏRLƏRƏ QISA BAXIŞ

Məqalədə Çarlz Dikkensin 19-cu əsr ingilis ədəbiyyatında tənqidi realizm istiqamətinin banilərindən biri kimi rolu təhlil olunur. Müəllif, Dikkensin əsərlərində sənaye inqilabının doğurduğu sosial ədalətsizlik, kasıblıq, uşaq əməyinin istismarı və sinfi bərabərsizlik kimi problemlərin necə əks olunduğunu araşdırır. Dikkensin obrazlarının canlılığı, hadisələrin həyatiliyinin oxucuda empatiya yaratmaq məqsədi daşdığı vurğulanır. Onun "Oliver Tvist", "David Kopperfeld", "İki şəhərin hekayəti" kimi əsərləri tənqidi realizmin əsas nümunələri kimi qiymətləndirilir. Məqalə həmçinin yazıçının bu problemlərə yanaşmasının ictimai fikrə təsir etdiyini və yaratdığı əsərlər vasitəsilə islahatlara təkan verdiyini araşdırır.

Açar sözlər: Çarlz Dikkens, tənqidi realizm, İngilis ədəbiyyatı, sosial tənqid, uşaq əməyinin istismarı, sinfi ədalətsizlik

Tənqidi realizm XIX əsrin ortalarında yaranmış və dünya ədəbiyyatında mühüm iz buraxmış bir ədəbi cərəyanıdır. Bu cərəyanın əsas məqsədi cəmiyyətin və insan həyatının sosial, iqtisadi və siyasi çətinliklərini əks etdirmək və onları tənqid etməkdir. Tənqidi realizm sosial ədalətsizliklərə qarşı sərt tənqidlər və insan hüquqlarına dair dərin düşüncələr irəli sürür. Tənqidi realizmin məqsədi yalnız gerçəkliyi təsvir etmək deyil, həm də bu reallıqla qarşılaşan sosial və etik problemləri önə çəkmək və həmin problemlərin dəyişdirilməsi üçün oxucuları təşviq etməkdir. Bu cərəyanın əsas məqsədi sosial ədalətsizlikləri, sinfi ayrımları və insan hüquqlarını tənqid edərək, cəmiyyəti və sosial quruluşu düzəltməyə çalışmaqdır.

Tənqidi realizmin əsas məqsədi yalnız mövcud vəziyyəti göstərmək deyil, həm də bu vəziyyətin dəyişdirilməsi ideyasını oxucularına aşılamaqdır. Tənqidi realizm realist ədəbiyyatın əsas prinsiplərini, yəni reallığı olduğu kimi göstərməyi daha da dərinləşdirərək, bu reallıqda mövcud olan ədalətsizlikləri və sosial problemləri ifşa etməyə çalışır. Tənqidi realizm sosial bərabərsizlikləri və cəmiyyətdəki ədalətsizlikləri tənqid edərək, oxucularını bu məsələlərə qarşı həssaslaşdırmağa və sosial dəyişikliklərə çağırmağa yönəlir.

Tənqidi realizmin əsas müəlliflərindən biri Çarlz Dikkensdir. Çarlz Dikkens (1812-1870) İngilis ədəbiyyatının ən mühüm nümayəndələrindən biri kimi İngiltərə cəmiyyətindəki sosial problemlərə işıq salan qiymətli əsərlər yaratmışdır və bu əsərlər vasitəsilə ədəbiyyat tarixindəki yerini müəyyən etmişdir. Dikkens yalnız öz dövründəki sosial və iqtisadi problemləri işıqlandıran deyil, həm də ədəbiyyatın gücünü bu problemləri cəmiyyətə təqdim etmək və dəyişikliklərə təkan vermək üçün istifadə edən bir yazıçı olaraq yadda qalmışdır. Onun əsərləri tənqidi realizmin banisi kimi, yalnız dövrünün şərtlərinə işıq salmaqla kifayətlənməmiş, bu yanaşmanı ədəbiyyatın sosial və bədii funksiyasını təkmilləşdirmək üçün əsas alətə çevirmişdir.

Çarlz Dikkensin əsərlərindəki sosial tənqid və realizm elementlərini dərinlən təhlili göstərir ki, onun əsərlərindəki realizm, yalnız cəmiyyətin reallığını olduğu kimi təsvir etməklə kifayətlənmir, həm də həmin reallıqları tənqid edərək, ədalətsizliklərə və sosial bərabərsizliklərə qarşı oxucusunu düşünməyə təşviq edir.

Çarlz Dikkens tənqidi realizmin inkişafında mühüm rol oynamış və ədəbiyyatda sosial ədalətsizliklərin, yoxsulluğun, bürokratik və iqtisadi problemlərin tənqidini geniş şəkildə təqdim etmişdir. Onun əsərlərində cəmiyyətin zəif və təbəqələşmiş strukturlarının kəskin təhlilini görürük. Bu təhlillər yalnız dövrünün reallığını əks etdirmək deyil, həm də müasir dövrə və gələcək ədəbiyyatçılara bu mövzular üzərində düşünməyə və yazmağa ilham verir. Dikkens yazdığı əsərlərlə yalnız oxucuları əyləndirməyi deyil, həm də onları sosial məsələlər haqqında düşündürməyi və bu məsələlərə qarşı mübarizə aparmağa təşviq etməyi hədəfləmiş yazıçılandandır. Dikkensin əsərləri sosial bərabərsizliklərə, uşaqların hüquqlarına, işçi sinfinin vəziyyətinə və digər sosial məsələlərə xüsusi diqqət yetirir. O, əslində bir növ "sosial yazıçı" kimidir, dövrünün sosial və iqtisadi vəziyyətini

tənqid edərək oxucularını düşündürür. "Bleak House" (Qəmli ev),(1852-1853), "Great Expectations"(Böyük ümidlər), (1860-1861) və "Hard Times" (Ağır zamanlar) (1854) kimi əsərləri, xüsusilə sinfi ayırım və cəmiyyətdəki zümlə bağlı çox güclü mesajlar verir. "Devid Kopperfild" (1849-1850) və "Qəmli ev" (1852-1853) kimi əsərlərində, Dikkens hüquq sisteminin və bürokratik strukturların zəifliklərini tənqid edir. "Ağır zamanlar" (1854) əsərində isə o, sənaye inqilabının gətirdiyi soyuq və mexanist dünya görüşünü və bu dünyanın insanları necə azaldığını və duyğusuzlaşdırdığını göstərir. Bu əsərlərdə Dikkens cəmiyyətin materialist və mexanist yanaşmalarının, insan təbiətini necə deformasiyaya uğratdığını və insanların öz aralarındakı əlaqələrini necə zəiflətdiyini tənqid edir.

Dikkens öz personajlarını yalnız hadisələrin inkişafını təmin edən figurlar kimi deyil, eyni zamanda cəmiyyətin müxtəlif sosial qatlarını təmsil edən canlı varlıqlar kimi təsvir edirdi.

Dikkens əsərlərində tez-tez ədalət və yaxşılıqla bağlı ümidlərini təqdim edirdi. " Böyük ümidlər" əsərində, əsas personajların inkişafı və onların cəmiyyətə qarşı olan mövqeyi ətrafında qurulmuşdur. Həmin əsər sosial dəyişikliklərin mümkünsüz olmadığını və hər kəsin dəyişiklik üçün bir yol tapmasının vacibliyini göstərir.

Çarlz Dikkensin əsərləri İngiltərənin sənaye inqilabından sonra ortaya çıxan sosial, iqtisadi və hüquqi problemləri göz önünə sərərək, dövrünün ən ağır sosial məsələlərini təsvir etməklə oxucuları ictimai ədalətsizliklərə qarşı mübarizəyə çağırırmışdır. Tənqidi realizm, ədəbiyyatın yalnız həyatı olduğu kimi təsvir etməyini deyil, eyni zamanda cəmiyyətdəki ədalətsizlikləri və sinfi uçurumları tənqid etməyi əsas götürür. Dikkens bu yanaşmanı əsərlərində çox təsirli şəkildə tətbiq edərək, ədəbiyyatın sosial dəyişikliklərə necə təsir göstərə biləcəyini nümayiş etdirmişdir.

Çarlz Dikkens əsərlərində sənaye inqilabının yaratdığı sinfi fərqləri, əmək şəraitinin ağırlaşmasını, təhsildən və hüquqdan məhrum olan geniş xalq kütlələrini təsvir etmişdir. Onun yazdığı romanlar tənqidi realizmin yalnız ədəbiyyat sahəsində deyil, həm də sosial sahələrdəki problemlərə dair geniş ictimai müzakirələrə səbəb olmuşdur. Dikkens romanlarında əxlaq və ədalət məsələlərini araşdıraraq, həm də hüquq və təhsil sahəsindəki islahatların vacibliyini vurğulamışdır.

Çarlz Dikkens "Oliver Tvistin macəraları" əsərində uşaq əməyinin istismarını, yoxsulluğun gətirdiyi sosial izolyasiyanı və yetimlərə qarşı cəmiyyətin qəddar münasibətini kəskin şəkildə tənqid edir. Oliverin həyat hekayəsi, dövrün ən təəccüblü məsələlərindən birini, uşaqların cəmiyyət tərəfindən necə istismar edildiyini göstərir. Oliverin uşaq yaşlarından etibarən qarşılaşdığı çətinliklər və hər növ qəddarlıq, dövrün sosial sisteminin nə qədər zəif olduğunu ortaya qoyur. Dikkens əsərində yalnız şəxsi acıları və sosial təzyiqləri göstərməkdən çəkinmir, həm də bu problemlərin arxasında duran sosial strukturları tənqid edir. "Oliver Tvistin macəraları", eyni zamanda zəngin və kasıb siniflər arasında mövcud olan dərin uçurumları da əks etdirir, beləliklə, əsər yalnız fərdi dramla deyil, həm də cəmiyyətin qeyri-bərabər təbəqələrinin yaratdığı ümumi sosial böhranı göstərir. Dikkens bu roman vasitəsilə oxucuları uşaq əməyinin istismarına və sosial haqsızlığa qarşı mübarizəyə təşviq edir(2.).

Dikkens əsərlərində Viktoriya dövrünün cəmiyyətindəki sosial, iqtisadi və siyasi problemləri dərinləndirən analiz etmişdir. Məsələn, "Oliver Tvistin macəraları" əsərində yazıçı uşaqların aclıq və istismara məruz qalmasını təsvir edərək, dövrün yetimlərə, kasıblara və zəiflərə qarşı biganəliyini və ədalətsizliyini tənqid etmişdir. Bu əsər, yalnız şəxsi faciəni deyil, həm də həmin dövrdəki sosial sistemin zəifliyini göstərmişdir.

"Devid Koppelfild" romanı Çarlz Dikkensin öz həyatından ilham alaraq yazdığı və həyatın ən çətin tərəflərini ən canlı şəkildə təsvir etdiyi bir əsərdir. Bu əsərdəki baş qəhrəman Devid yetim olaraq başladığı həyatında müxtəlif sosial ədalətsizliklərlə üzləşir, amma bununla belə, öz əzmini və əxlaqını qoruyur. Romanın əsas mövzularından biri sinfi təbəqələr arasındakı fərqlərdir; Dikkens Devidin böyüməsi və yetkinləşməsi prosesi ilə, təhsil və sosial mövqeyə görə fərqlilikləri, hüquqların necə pozulduğunu və insanların buna necə qarşı çıxdığını göstərir. Dikkens sosial problemləri təhlil etmək üçün baş qəhrəmanın şəxsi həyatından və təcrübələrindən istifadə edir. Bu oxucuya cəmiyyətdəki sosial strukturun zəifliklərini daha yaxşı anlamağa kömək edir.

Dikkens cəmiyyətin aşağı siniflərindən olan insanların həyatını açıq şəkildə göstərərək, onların çəkdiyi əzabları təsvir etmişdir. "Devid Kopperfild" və "Ağır zamanlar kimi əsərlərində, o,

zəngin və kasıb təbəqələr arasındakı uçurumu ətraflı təsvir etmişdir. Dikkens zəif siniflərin təmsilçilərini cəmiyyətin həqiqi üzvləri kimi təqdim edərək, oxuculara bu təbəqələrin çəkdiyi çətinliklərə diqqət yetirməyi təklif etmişdir. O, həmçinin cəmiyyətdəki zəiflərin bu vəziyyətdən çıxmasına kömək etməyi əhəmiyyətli bir məsələ olaraq qələmə almışdır. (3.).

"İki Şəhərin Hekayəti" Çarlz Dikkensin ən geniş təbəqəyə xitab edən və çoxsaylı sosial məsələləri əhatə edən əsərlərindən biridir. Roman Fransız İnqilabının fonunda, insanların bərabərsizlik, ədalətsizlik və sosial təzyiqlərdən qurtulmaq üçün mübarizəsini əks etdirir. Dikkens həm Fransada, həm də İngiltərədə mövcud olan sosial və hüquqi boşluqları tənqid edir. Əsərdə sinfi təbəqələrin hərəkətləri və inqilabın gətirdiyi dəyişikliklər göstərilir. Dikkens cəmiyyətin dəyişikliyinə və sosial ədalətə ehtiyacını vurğulayır, həmçinin hüquq və bərabərlik məsələlərinə dair oxucunu düşünməyə vadar edir. "İki Şəhərin Hekayəti" romanı həm də hüquq və ədalət sistemlərinin təkmilləşdirilməsinə dair bir çağırış olaraq oxunan bir əsərdir(12.).

Çarlz Dikkens əsərlərindəki sosial tənqidi yanaşmalarla yalnız ədəbiyyat dünyasında deyil, həm də cəmiyyətdə böyük dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Onun yazdığı əsərlər, həm dövrünün sosial məsələlərinə işıq tutmuş, həm də bu məsələlərin həllinə dair fikirlər irəli sürmüşdür. Dikkens sənaye inqilabının yaratdığı sosial çətinliklərə, işçi hüquqlarının pozulmasına, uşaqların istismarına və sinfi ədalətsizliyə qarşı mübarizə aparmaqla, oxucularını bu problemlərin həlli üçün düşünməyə təşviq etmişdir. Onun yazdığı əsərlər, yalnız ədəbiyyatın təsirli gücünü göstərməkdən ibarət deyildi, eyni zamanda cəmiyyətdəki əsas problemlərə dair dəyişikliklərə təsir etmiş və sosial islahatların təmin olunmasına kömək etmişdir.

Dikkensin əsərlərində ailənin və cəmiyyətin fərdi həyat üzərindəki təsiri çox önəmlidir. "Qəmli ev" (1852-1853) əsərində, hüquq sisteminin və cəmiyyətin səhvləri və onların insan həyatına necə təsir etdiyi dərinlən göstərilmişdir. Bu əsərdə həmçinin, ədalət sisteminin zəifliyi və bürokratik proseslərin insanları necə əzməsi mövzusu işlənmişdir.

Dikkens əsərlərində realizmin əsas prinsiplərini tətbiq edərək, həyatın olduğu kimi təsvir edilməsinə diqqət yetirir. Onun əsərlərindəki realizm, yalnız xarakterlərin və hadisələrin həyatın real şəraitinə uyğun şəkildə təqdim edilməsi ilə məhdudlaşmır. Həm də sosial reallığın, iqtisadi şəraitin və insanların bu reallıqla üzləşdikdə yaşadıkları çətinliklərin detallı şəkildə göstərilməsi ilə daha da güclənir. Məsələn, "Böyük ümidlər" əsərində Dikkens təbəqələrarası münasibətləri çox yaxşı təsvir edir. Pipin həyatı, əslində İngiltərənin zənginlərlə kasıblar arasındakı uçurumunu əks etdirir. Pip, aşağı təbəqədən gələn bir uşaq olaraq, yuxarı təbəqəyə yüksəlmək istəyir, lakin cəmiyyətin ona verdiyi şərtlər, onun bu istəyini nə qədər çətinləşdirir. Dikkensin bu əsərindəki realizm, yalnız xarakterlərin iç dünyasına deyil, həm də cəmiyyətin strukturlarına qarşı dərin bir tənqidi yanaşmaya əsaslanır.

"Qəmli ev" əsərindəki realizm isə çox mürəkkəb və çoxşaxəli şəkildə təqdim edilir. Bu əsərdə, hüquq mühakimə sisteminin bürokratik və korrupsiyaya uğramış vəziyyəti, zənginlərlə kasıblar arasındakı fərq və cəmiyyətdəki ədalətsizliklər açıq şəkildə göstərilir. Dikkens real həyatda mövcud olan çətinlikləri və insanların bu çətinliklərə qarşı verdikləri reaksiyaları detallı şəkildə əks etdirir.

Dikkens öz əsərlərindəki xarakterləri yalnız şəxsi hekayələr və əhvalatlarla təqdim etmir, eyni zamanda bu xarakterlərin sosial və iqtisadi şəraitlərini də diqqətə çatdırır. Onun xarakterləri çox vaxt sosial mühitin təsirində olan, cəmiyyətdəki mövqelərinə görə formalaşan insanlardır. Bu, Dikkensə realizmin və sosial tənqidin birləşməsinə təmin edən mühüm bir vasitə olur.

"Oliver Tvistin macərələri" əsərində Oliverin həyatı və digər xarakterlər, zəif təbəqələrin cəmiyyətdə necə təzyiqlərlə qarşılaşdıqlarını göstərir. Oliverin istismar edilməsi, cəmiyyətin zəifləri necə əzməsi və buna qarşı heç bir tədbir görməməsi, əsərdəki əsas sosial tənqidi məqamdır. Həmçinin, "Devid Kopperfeld" əsərindəki xarakterlər, dövrün müxtəlif sosial təbəqələrini təmsil edərək, fərqli təbəqələr arasındakı münasibətləri, güc və təzyiq oyunlarını açıq şəkildə göstərir(2.).

Dikkensin əsərlərindəki realizm və sosial tənqid həm də hüquq sisteminə qarşı sərt bir yanaşma ilə üzləşir. "Qəmli ev" əsərindəki hüquq mühakimə sisteminin zülmkar və mürəkkəb quruluşu, cəmiyyətdəki ədalətsizliyi gözlər önünə sərir. Bu əsərdə ədalətə çatmaq üçün insanlar nə qədər çətinliklərlə qarşılaşır və bu çətinliklər nəticədə insanların həyatlarını necə məhv edir, Dikkens bunu açıq şəkildə təqdim edir.

Çarlz Dikkens əsərlərində sosial tənqidi və realizm elementlərini birləşdirərək, Viktoriya dövrünün cəmiyyətini açıq şəkildə tənqid etmiş, eyni zamanda insanların həyatını və sosial ədalətsizlikləri gerçəkçi şəkildə təsvir etmişdir. Onun əsərləri, yalnız sosial tənqid deyil, həm də insanın daxili dünyasının və xarakterinin təhlili ilə zəngindir. Dikkens, ədəbiyyatın yalnız bədii bir vasitə olmadığını, həm də cəmiyyətin dəyişməsinə və inkişafına təsir edə biləcək güclü bir alət olduğunu nümayiş etdirmişdir.

Dikkensin əsərlərindəki sosial tənqid və realizm elementlərinin təhlili, onun yazdığı dövrün sosial və iqtisadi vəziyyətinə aid problemləri necə təqdim etdiyini anlamağa kömək edir. Məsələn, "Oliver Tvistin macəraları" əsərindəki yoxsulluq və uşaqların istismarı, "Qəmli ev" də bürokratik ədalətsizliklər, "Ağır zamanlar"da isə kapitalizm və iqtisadiyyatın cəmiyyətdəki təsirləri Dikkensin sosial reallıqları necə sərt şəkildə və realizm çərçivəsində təsvir etdiyini göstərir. Bu əsərlər vasitəsilə o, ədəbiyyatın sosial məsələlərə işıq tutma qabiliyyətini nümayiş etdirmiş və oxucularına sosial dəyişikliklərin vacibliyini göstərmişdir. Dikkensin əsərlərindəki realizm, yalnız xarici dünyayı təsvir etmək deyil, həm də bu dünyadakı insanlar və onların təcrübələri haqqında dərin bir anlayış təqdim edir. Bu yanaşma tənqidi realizmin əsasını qoymuş və onun sosial ədalətsizlikləri ortaya qoyan təhlilini ədəbiyyatda güclü bir forma halına gətirmişdir.

Dikkens həmçinin, şəxsi həyatı və təcrübələri ilə də dövrünün sosial şərtlərinə münasibətini açıq şəkildə göstərmişdir. O, hər zaman zəif və aşağı təbəqələrə qarşı empatini və sosial məsuliyyəti vurğulamış, öz əsərlərində bu təbəqələrin hüquqlarını müdafiə etmişdir. Dikkens dövrünün sosial reallıqlarını və bunun insan həyatına təsirini təhlil etməklə, ədəbiyyatın gücünü sosial dəyişikliklərə təkan vermək üçün bir vasitə kimi istifadə etmişdir. Onun əsərləri, sosial bərabərlik və ədalət ideallarını müdafiə edərək, həm öz dövründə, həm də sonrakı dövrlərdə ədəbiyyatın cəmiyyətə təsirini artırmışdır.

Dikkensin həyatı və onun dövrünün sosial və iqtisadi şərtləri, onun yazılarına və ədəbi yanaşmasına güclü təsir göstərmişdir. Onun uşaqlıqda yaşadığı yoxsulluq və çətinliklər, dövrünün sosial reallıqları ilə qarşılaşması, onu sosial problemlərə diqqət yetirməyə və ədəbiyyat vasitəsilə bu problemlərin dəyişdirilməsi üçün cəmiyyəti düşündürməyə yönəltdirmişdir. Bu təcrübələr onun ədəbiyyatına dərinlikdən nüfuz etmiş və tənqidi realizmin formalaşmasında mühüm bir rol oynamışdır.

Viktoriya dövrünün sosial quruluşu, həmçinin siniflər arasında böyük fərqlərlə xarakterizə olunurdu. Yuxarı təbəqə və orta sinif öz həyatlarını daha da möhkəmləndirərək, yüksək standartlara sahib olurdular. Lakin eyni zamanda zənginlərin sosial məsuliyyət və ədalət məsələlərinə laqeyd qalması, işçi təbəqələrinin həyatını daha da çətinləşdirirdi. Bu dövr, həmçinin qadın hüquqları və uşaqların istismarı kimi problemləri də gündəmə gətirmişdi.

Çarlz Dikkens bu dövrün sosial və iqtisadi şəraitindən dərin təsirlənmişdir. Onun əsərləri, Viktoriya dövrünün sosial reallıqlarını tənqid edən və insanların zəifliklərini açıq şəkildə ortaya qoyan güclü bir sosial təhlil idi. Dikkens, xüsusilə yoxsulluq, işçi sinifinin təbəqələşməsi və kapitalizmin yaratdığı qeyri-bərabərliklərə qarşı çıxmış və bu məsələləri əsərlərində işləyərək cəmiyyətin diqqətini bu mövzulara çəkməyə çalışmışdır.

Dikkens dövrün başqa yazıcılarından fərqli olaraq, yalnız sosial tənqid deyil, həm də müsbət dəyişikliklərə dair bir çağırış edirdi. O, cəmiyyəti yalnız tənqid etməkdən çəkinməmiş, həm də şəxsi və sosial inkişafın mümkün olduğunu vurğulamışdır. Əsərlərindəki pozitiv qəhrəmanlar və onların həyatlarında etdiyi dəyişikliklər, onun cəmiyyətə dair optimist baxışını əks etdirirdi.

"Devid Kopperfild" əsərində Dikkens baş qəhrəman Devidin cəmiyyətin təsirinə qarşı necə mübarizə apardığını göstərir. David, bir çox çətinliyə və zülmə qarşı dözməyə çalışır və sonda sosial siniflər arasında yüksəlməyə nail olur. Bu, cəmiyyətin şəxsi həyat üzərindəki təsirini və eyni zamanda fərdin öz mübarizəsini göstərən bir nümunədir.

Dikkensin əsərlərində sosial siniflər arasındakı uçurum və bu fərqlərin insanlar üzərindəki təsiri tez-tez mövzu olur. "Oliver Tvistin macəraları" əsərində zənginlə kasıblar arasındakı kəskin fərqlər və kasıbların çəkdiyi əzablar nümayiş etdirilir. Oliverin uşaqlığı, yetimlik və kimsəsizliyin çəkdiyi çətinliklər bu əsərdə açıq şəkildə tənqid edilir. Dikkens yuxarı təbəqənin öz üstünlüklərindən necə faydalandığını və kasıb təbəqələrin necə istismar edildiyini göstərir.

sosial tənqidi əsərlərində hər zaman bir ümid və insan mübarizəsinin vacibliyini vurğulayır. Həmçinin, bu əsərlərdə, insanlar çətinliklərlə mübarizə apararaq, daha yaxşı bir həyat üçün cəhd edirlər. Məsələn, "Devid Kopperfeld" əsərində Devidin çətinliklərlə mübarizə aparması və sonda cəmiyyətdə öz yerini tapması göstərilir. Dikkins, sosial dəyişikliklərin mümkün olduğunu və fərdlərin öz həyatlarını yaxşılaşdırmaq üçün mübarizə aparmalı olduqlarını oxucularına göstərməyə çalışmışdır.

Devid Kopperfeld" həm Dikkinsin şəxsi həyatının, həm də dövrün sosial şəraitinin təsvir olduğu bir əsərdir. Bu əsərdə, Devidin zəif sosial mövqeyindən başlayaraq yüksəlmə hekayəsi sosial mobilite məsələlərinə toxunur. Dikkins Devidin cəmiyyətin aşağı təbəqələrində yaşadığı çətinlikləri və bunu aşmaq üçün etdiyi mübarizəni təsvir edərək, Viktoriya dövrünün sosial reallığını göstərir. Əsərdə sosial bərabərsizliklərə qarşı tənqid mövcuddur. Məsələn, Mişel və Uqlanq kimi xarakterlər, aşağı siniflərdən çıxmağa çalışan lakin cəmiyyətdəki çətinliklərə və ədalətsizliklərə qarşı mübarizə aparan insanları təmsil edir. Dikkins cəmiyyətin zəif təbəqələrinin qarşısına çıxardığı maneələrə qarşı insanların necə mübarizə apardıklarını göstərir(3.). Dikkinsin əsərlərindəki sosial tənqid geniş bir spektri əhatə edir və əsasən aşağı siniflərə, yoxsulluğa, insan istismarına və hüquq sistemindəki ədalətsizliklərə yönəlir. O, yalnız bu məsələləri təsvir etməklə kifayətlənmir, həm də onlara qarşı çıxmağa, cəmiyyətin bu problemləri nəzərə alıb dəyişdirməsi üçün oxucularını təşviq edir. Dikkins sosial təbəqələr arasındakı uçurumu göstərməkdə və zəiflərə qarşı cəmiyyətin biganəliyini tənqid etməkdə çox sərtidir. Əsərdə cəmiyyətin güclü və zəif təbəqələri arasındakı fərqlər, xüsusilə hüquq sistemindəki ədalətsizliklər çox açıq şəkildə əks olunur.

Dikkins qadınların cəmiyyətdəki rolunu və onların necə istismar edildiyini də vurğulamışdır. Onun əsərlərində qadın xarakterlər çox vaxt cəmiyyətdəki ədalətsizliklərə və patriarxal quruluşa qarşı mübarizə aparan fərdlər kimi təsvir edilir. Məsələn, Esther Summerson (Qəmli ev) və Sissy Jupe (Ağır zamanlar) əsərlərində qadın xarakterlər, cəmiyyətin haqsızlıqlarına qarşı güclü müqavimət göstərir (3.).

Çarlz Dikkins əsərlərində sosial tənqid və zəif təbəqələrin həyatını təsvir etməkdə usta bir yazıçıdır. O, zəif təbəqələrin əzablarını və cəmiyyətin onları necə istismar etdiyini çox real və kəskin şəkildə göstərir. Dikkins yalnız bu çətinlikləri təsvir etməklə kifayətlənmir, həm də oxucularına sosial dəyişikliklərə və daha ədalətli bir cəmiyyətin qurulmasına çağırır. Onun əsərləri tənqidi realizmin əsas prinsiplərini ortaya qoyaraq, dövrünün sosial problemlərini işıqlandıran çox qiymətli ədəbiyyat nümunələridir.

"Devid Kopperfeld (1849-1850) əsərində sosial təbəqələr arasında keçilməz bir sərhəd olduğu və bu sərhədin insan həyatını necə formalaşdırdığı göstərilir. Davidin gənc yaşlarından etibarən qarşılaşdığı çətinliklər, onun zəif təbəqələrdən gəlməsi ilə bağlıdır. Əsərdə zənginlər və kasıblar arasında çox ciddi fərqlər mövcuddur. Məsələn, Uqlanq və Mişel aşağı təbəqədən olan şəxslər olaraq, zənginlərə qarşı mübarizə aparsalar da, onların güclü mövqeyinə qarşı mübarizədə zəifdirlər(1.).

Dikkins kasıbların həyatını həm fiziki, həm də psixoloji cəhətdən təsvir edərək, onların yaşadığı əzabları və cəmiyyətdəki hüquqsuzluqlarını ön plana çıxarır. Əsərlərindəki kasıb xarakterlər, cəmiyyətdəki çətinliklərlə mübarizə edən, insanlıqlarını qorumağa çalışan fərdlər kimi göstərilir.

Dikkinsin əsərlərindəki qarşıdurmalar yalnız şəxsi mübarizə kimi deyil, həm də sosial ədalət və dəyişiklik tələbini təqdim edir. Zənginlərin tənəbəl və sərt mövqeyi ilə, kasıbların mübarizəsi arasındakı qarşıdurma, Dikkinsin sosial bərabərlik və dəyişiklik ehtiyacına dair güclü bir təbliğatıdır. Dikkins, oxucularına göstərir ki, yalnız kasıbların və zənginlərin mübarizəsi deyil, həm də bu mübarizələr əsasında yaranan ədalətsizliklərə qarşı mübarizə aparmaq lazımdır.

Dikkins əsərlərində sosial siniflər arasındakı fərqləri çox güclü şəkildə təsvir edir. Zənginlər və kasıblar arasındakı qarşıdurma, yalnız maddi vəziyyətlə deyil, eyni zamanda hüquqi, təhsil və sosial strukturlarla əlaqədardır. Dikkins, zənginlərin üstünlüyü ilə kasıbların çətinlikləri arasında birbaşa əlaqə quraraq, sosial ədalətsizliyi və dəyişiklik ehtiyacını vurğulamışdır. Onun əsərləri, sosial siniflər arasındakı uçurumları və bu uçurumun cəmiyyətə necə təsir etdiyini göstərməkdə əhəmiyyətli bir rol oynayır(10.).

Çarlz Dikkins əsərlərindəki personajları yalnız hadisələrin inkişafını təmin edən elementlər kimi deyil, həm də cəmiyyətin mənfi tərəflərinə qarşı göstərdikləri münasibət və tənqidi realizmin təmsilçiləri olaraq ətraflı şəkildə işləyib. Onun personajları, cəmiyyətin təbəqələri arasında mövcud olan ədalətsizliyi və istismarı göstərərək, sosial dəyişikliklərə ehtiyac olduğunu ifadə edirlər. Dikkinsin "personaj inkişafı" və "xarakter analizi", onun tənqidi realizm yanaşmasının mərkəzində durur və bu, əsərlərinin əsasında əhəmiyyətli bir yer tutur.

Dikkinsin personajları cəmiyyətin mənfi tərəflərinə qarşı müxtəlif şəkildə reaksiya verirlər. Bəzi personajlar həqiqi mübarizə aparən qəhrəmanlar, bəziləri isə cəmiyyətin ədalətsizliyi qarşısında məğlubiyətə uğramış və passiv xarakterlərdir. Bu fərqliliklər Dikkinsin əsərlərindəki cəmiyyətin mənfi tərəflərinə qarşı münasibətin müxtəlif aspektlərini ortaya qoyur.

Dikkinsin yazı üslubu və sosial mövzulara yanaşma tərz, gələcək ədəbiyyatçılara böyük təsir göstərmişdir. Onun tənqidi realizmi, xüsusilə sosial məsələlərə ədəbiyyat vasitəsilə diqqət çəkmək, ədəbiyyatın yalnız bədii deyil, həm də sosial və siyasi bir funksiyaya sahib olmasının vacibliyini vurğulamışdır. Gələcək ədəbiyyatçılar, xüsusən tənqidi realizm yönümlü yazıçılar, Dikkinsdən bu sahədə ilham alaraq, həm realist təsvirlər, həm də sosial tənqidlər üzərində fokuslanmışlar. Onun əsərləri, dövrün cəmiyyətini analiz etmək və onun problemlərini ədəbiyyat vasitəsilə işıqlandırmaq üçün bir növ model kimi xidmət etmişdir.

Çarlz Dikkinsin əsərlərində müəyyən mövzular və motivlər təkrarlanır və bu, onun yazı üslubunun və dünya görüşünün əsasını təşkil edir. Bu mövzuların bəziləri həm ədəbiyyatçı olaraq onun öz dünyagörüşünü əks etdirir, həm də dövrün sosial, siyasi və iqtisadi vəziyyətini kritik şəkildə nəzərdən keçirir.

Dikkins ailə bağlarını və dostluq münasibətlərini çox vaxt insanın həyatda qalma və inkişaf etməsi üçün vacib amillər olaraq göstərirdi. Əsərlərində ailənin və dostluğun cəmiyyətin çətinliklərinə qarşı durmaq üçün nə qədər güclü bir dəstək olduğunu əks etdirirdi.

Dikkins ailə və cəmiyyətin müxtəlif strukturlarını təsvir edərkən, bəzən qadınların cəmiyyətdəki roluna da toxunmuşdur. O, qadınların zəif cins olaraq qəbul edilməsini və onların həyat şəraitini təhlil edərək feminist mövzulara da dolaylı şəkildə yer vermişdir. Müasir dövrdə qadın hüquqları və gender bərabərliyi məsələləri ətrafında yazan ədiblər, Dikkinsin cəmiyyətin sosial quruluşundakı bərabərsizlikləri ortaya qoyan yanaşmalarını və təhlillərini öz əsərlərində davam etdirirlər.

Dikkins əsərlərində bəzən çox bədbin və qaranlıq vəziyyətləri təsvir edir, amma digər tərəfdən, onun əsərlərində insanın yaxşılıq və ümidə olan inancı da çox güclüdür. Çox vaxt əsərlərindəki personajlar, çətinliklər qarşısında mübarizə aparırlar, amma bəzən dəyişiklik və yaxşılıq üçün bir şans tapırlar. Bu humanist yanaşma, Dikkinsin əsərlərindəki sosial tənqidin və realizmin daha da güclənməsinə səbəb olur. Əsərlərindəki bədbinlik, bəzən İngiltərənin sosial strukturlarının, xüsusilə də zəif təbəqələrin qarşılaşdığı çətinlikləri göstərən bir vasitədir. Lakin, Dikkinsin yazdığı hər bir əsərdə, nə qədər qaranlıq olsa da, ümidin və dəyişiklik istəyinin vacibliyi daima vurğulanır.

Çarlz Dikkins yalnız İngiltərə deyil, dünya ədəbiyyatına da mühüm təsir göstərmişdir. Onun əsərləri, sosial və cəmiyyətə qarşı tənqidi yanaşması ilə, həm dövrü həm də gələcək nəsilləri təsirləndirən bir ədəbiyyat irsi buraxmışdır. Dikkinsin yazdığı mövzuların əksəriyyəti – sinfi fərqlər, sosial ədalətsizliklər, hüquq sistemi və işçi sinfinin vəziyyəti – hələ də müasir dövrün məsələləri olaraq qalır.

Çarlz Dikkinsin həyat və dövrü, onun ədəbiyyatına və sosial tənqidinə böyük təsir göstərmişdir. Uşaqılıqda yaşadığı çətinliklər, sənaye inqilabının gətirdiyi sosial dəyişikliklər, təhsil və hüquq sisteminin ədalətsizlikləri onun əsərlərindəki ən mühüm mövzulara çevrilmişdir. Dikkins real həyatı və dövrünün sosial problemlərini açıq şəkildə təsvir edərək, cəmiyyətin inkişafına təsir etməyə çalışmış və ədəbiyyatda sosial tənqid və realizmin inkişafına böyük töhfələr vermişdir.

Çarlz Dikkins tənqidi realizmin əsas nümayəndələrindən biri olaraq, həyatın çətinliklərini və cəmiyyətdəki ədalətsizlikləri təsvir etməklə kifayətlənməyib, bu reallıqları dəyişdirmə ehtiyacını da açıq şəkildə göstərmişdir. Onun əsərləri sosial təbəqələr arasındakı fərqləri, zəiflərin çəkdiyi əzabları və cəmiyyətin hüquq və ədalət sahəsindəki problemlərini göstərərək, tənqidi realizmin ən gözəl nümunələrini təşkil edir.

Çarlz Dikkens tənqidi realizm anlayışını inkişaf etdirən və onu geniş şəkildə ədəbiyyatın əsas yanaşmalarından birinə çevirən yazıçılardan biridir. Onun əsərlərində tənqidi realizmin əsas prinsipləri aydın şəkildə görünür: insan təcrübəsinin və sosial reallığın dərinindən təhlili, mütləq ədalət və bərabərlik uğrunda mübarizə və sosial ədalətsizliklərin tənqidi. Dikkens əsərlərində sosial təbəqələşməni, uşaqların istismarını, yoxsulluğu, bürokratik ədalətsizliyi və digər cəmiyyət problemlərini müzakirə etmiş və bu mövzulara qarşı yazı vasitəsilə mübarizə aparmışdır. Beləliklə, Dikkens tənqidi realizmin əsasını qoymuş və bu yanaşmanın ədəbiyyatda güclü bir vasitə kimi qəbul edilməsinə təkan vermişdir. Onun əsərləri, yalnız bədii və estetik dəyəri ilə deyil, həm də sosial və ictimai şüuru qaldırmaqla, ədəbiyyatın gücünü sosial dəyişikliklərə nail olmaq üçün istifadə etməklə əhəmiyyətli bir yer tutmuşdur. Dikkensin əsərləri, ədəbiyyatın yalnız fərdi həyatları əks etdirmək deyil, həm də cəmiyyətin strukturunu, sosial və iqtisadi şərtlərini analiz etmək və bu problemləri həll etməyə yönəlmək kimi vacib bir rol oynadığını göstərir.

Dikkensin yazılarında əsas yer tutan sosial ədalətsizlik, yoxsulluq, uşaqların istismarı və bürokratik problemlər, bu günün dünyasında da çox aktual mövzulardır. Çarlz Dikkens ədəbiyyat tarixində yalnız bir yazıçı kimi deyil, həm də sosial problemləri işıqlandırmaqla cəmiyyətə töhfə vermiş bir şəxsiyyət kimi qalır. Onun əsərləri, tənqidi realizmin inkişafında mühüm rol oynamış, dövrünün sosial və iqtisadi məsələlərinə tənqidi yanaşmış və gələcək nəsillərə dərin bir ədəbiyyat irsi buraxmışdır. Dikkens ədəbiyyatda sosial ədalətsizliyin və insan hüquqlarının müdafiəsinin əhəmiyyətini birinci dərəcəli məsələlərdən biri kimi irəli sürmüşdür.

Bu günə qədər Dikkensin əsərləri yalnız dövrünün sosial və iqtisadi strukturunu təhlil etməkdən ibarət deyil, həm də müasir ədəbiyyat və cəmiyyət üçün sosial problemləri gündəmə gətirən və bu problemlərə qarşı hərəkət etməyə təşviq edən bir mənbə olaraq qalır. Onun yazılarında yalnız fərdi deyil, kollektiv ədalət və bərabərlik mövzuları da ön plana çıxır. Bu günün yazıçılarının çoxu, Dikkensin təsvir etdiyi sosial ədalətsizlikləri və insan hüquqları məsələlərini öz əsərlərində işləyir, cəmiyyətdəki ədalətsizlikləri tənqid edir və bu problemlərin həllinə çağırış edir.

Çarlz Dikkens ədəbiyyatın sosial funksiyasını, xüsusən də tənqidi realizmin əsasını qoyaraq, dövrünün və müasir cəmiyyətin problemlərini açıq şəkildə gündəmə gətirmiş və ədəbiyyatın gücünü sosial dəyişikliklərə nail olmaq üçün bir vasitə kimi istifadə etmişdir. Onun əsərləri ədəbiyyatın yalnız əyləndirici və bədii bir fəaliyyət olmadığını, həm də insan hüquqları, sosial bərabərlik və ədalət məsələlərini müzakirə edən, cəmiyyətin inkişafını hədəfləyən bir güc olduğunu göstərmişdir. Dikkensin mirası bu gün də davam edir və onun ədəbiyyatdakı yeri, sosial dəyişikliklərə verdiyi töhfələr, gələcək nəsillər üçün əvəzolunmaz bir ilham mənbəyi olaraq qalır.

Çarlz Dikkensin ədəbiyyatı və onun tənqidi realizmə verdiyi töhfələr, müasir ədəbiyyat üçün əhəmiyyətli bir mənbə və bəlkə də ilham verici bir başlanğıc nöqtəsidir. Dikkens yalnız dövrünün sosial və iqtisadi şəraitini təsvir etməklə kifayətlənməmiş, həm də ədəbiyyatın cəmiyyətin inkişafına təsir edəcək gücünü nümayiş etdirmişdir. Onun əsərlərindəki sosial tənqid və realizm yanaşmaları bu gün də ədəbiyyat dünyasında öz əksini tapır və müasir yazıçılara yol göstərir.

Dikkensin əsərləri yalnız sosial tənqidi yanaşmaları ilə deyil, həm də insanın dərin təcrübələrinin, psixologiyasının və daxili aləminin təsvirindəki zənginliyi ilə də müasir ədəbiyyata böyük təsir göstərmişdir. O, yalnız zəhmətkeş təbəqənin həyatını və onların üzləşdiyi çətinlikləri təsvir etməklə kifayətlənməmiş, həm də həmin təbəqələrin daxili dünyasını və psixoloji təcrübələrini öz əsərlərində dərinindən təhlil etmişdir. Bu yanaşma, müasir dövrdə ədəbiyyatın insanın daxili aləmini və psixologiyasını işıqlandırmaqda daha da inkişaf etmişdir.

Bundan əlavə, Dikkensin sosial məsələlərə yanaşması və ədəbiyyat vasitəsilə bu məsələlərin həllinə çağırışı, müasir ədəbiyyatın sosial məsuliyyətini vurğulamışdır. Onun əsərləri, ədəbiyyatın yalnız fərdi həyatları təsvir etmək deyil, həm də cəmiyyətin geniş sosial problemlərini təhlil etmək və bu problemləri dəyişdirmək üçün fəaliyyət göstərmək olduğunu göstərmişdir. Bu yanaşma müasir dövrdə ədəbiyyatın əsas funksiyalarından biri olmuş və yazıçılar üçün sosial məsələləri əhatə edən əsərlər yazmaq və cəmiyyətin irəliləməsinə təkan vermək təşviqini yaratmışdır.

Nəticə olaraq, Çarlz Dikkensin ədəbiyyatının və onun tənqidi realizmə verdiyi töhfələrin müasir ədəbiyyat üçün əhəmiyyəti çox böyükdür. O, yalnız ədəbiyyatın bədii və estetik tərəfləri ilə deyil, həm də sosial dəyişikliklərə, hüquq və bərabərlik məsələlərinə olan təsiri ilə ədəbiyyatın

funksiyasını dəyişmişdir. Müasir yazıçılar, Dikkensin əsərlərindən ilham alaraq, cəmiyyətdəki mövcud problemləri təhlil edir və bu problemlərə qarşı mübarizə aparmaq üçün ədəbiyyatı güclü bir vasitə kimi istifadə edirlər. Beləliklə, Dikkensin ədəbi irsi bu gün də yaşamaqda və onun ədəbiyyata verdiyi töhfələr, gələcək nəsillər üçün əvəzsiz bir bələdçi olaraq qalır.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abdullayeva, Yeganə. Qərbi Avropa ədəbiyyatında bioqrafik roman janrının işlənmə səciyyəsi // – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, Dil və ədəbiyyat, – 2012. №2, – s.155-165.
2. Ağayev, Əkbər. Çarlz Dikkens və onun “Oliver Tvist” romanı. – Dikkens Çarlz. Oliver Tvistin macəraları. / Ə. Ağayev. – Bakı: Gənclik, 1986. – s.3-5.
3. Ağayev, Zeydulla. Dumanlı Albionun söz çəlengi. İngilis ədəbiyyatı antologiyası: [2 cildə]. / Z. Ağayev. – Bakı: “Şərq-Qərb”, c.I. 2007. – s. 4-8.
4. Britaniya ədəbiyyatında bioqrafiya janrı: yaranması və inkişaf mərhələləri // Bakı: ADU, Dil və ədəbiyyat, 2012. № 1, s.172-176
5. “Böyüklerin dünyasına uşaq məsumluğu ilə gülən yazıçı” metodik vəsait / tərt.ed.: T.Hacıyeva. - Bakı, 2017. - 18 s.
6. Dünya elmi-fantastik ədəbiyyatı antologiyası. Tərtibçi O.Heydər. I cild. Bakı: “Şərq-Qərb” nəşriyyat evi, 2013, 400 s.
7. İngilis ədəbiyyatı antologiyası. Tərtibçi Z.Ağayev. Bakı: “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2009, 704 s.
8. Əmirxan Xəlilov. Dünya ədəbiyyatı II hissə. Dərs vəsaiti. Bakı: 2013, 536 s.
9. Mədəniyyət tarixi və nəzəriyyəsi. Ali məktəblər üçün dərslik M. J. Manafova, N. T. Əfəndiyeva və S. A. Şahhüseynovanın ümumi redaktəsi ilə. Bakı- 2010, 876s.
10. Əzizova, Elnarə. Çarlz Dikkensin əsərlərində yerli kolorit (“Oliver Tvistin macəraları” və “Balaca Dorrit” romanları əsasında): / Filologiya elmləri namizədi dis. avtoreferatı / – Bakı, 2004. – 27 s.
11. Nağıyev C. Acı həqiqətlərin nəğməkarı-Çarlz Dikkens. Dikkens Ç. Oliver Tvistin macəraları. Bakı: Çarşıoğlu, - 2005. - s.6.
12. “Böyüklerin dünyasına uşaq məsumluğu ilə gülən yazıçı” metodik vəsait / tərt.ed.: T.Hacıyeva; red. S.Məlikzadə; ixt. red. və burax. məsul Ş.Qəmbərova; F.Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası. - Bakı, 2017. - 18 s

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
E-mail:t.salmanova001@gmail.com
E-mail:t.xudaverdiyeva@ndu.edu.az*

Tehrana Khudaverdiya

CHARLES DICKENS AND CRITICAL REALISM: A BRIEF OVERVIEW OF WORKS THAT INFLUENCED SOCIAL CHANGE

This article analyzes the role of Charles Dickens as one of the founders of critical realism in 19th-century English literature. The author explores how the problems arising from the industrial revolution, such as social injustice, poverty, exploitation of child labor, and class inequality, are reflected in Dickens' works. It is emphasized that the vividness of Dickens' characters and the lifelike nature of the events are aimed at creating empathy in the reader. His works such as “Oliver Twist”, “David Copperfield”, and “A Tale of Two Cities” are considered major examples of critical realism. The article also investigates how Dickens' approach to these issues influenced public opinion and contributed to reforms through his literary works.

Key words: Charles Dickens, critical realism, English literature, social criticism, exploitation of child labor, class inequality

Тегеран Худавердиева

**ЧАРЛЬЗ ДИККЕНС И КРИТИЧЕСКИЙ РЕАЛИЗМ: КРАТКИЙ ОБЗОР
ПРОИЗВЕДЕНИЙ, ВЛИЯВШИХ НА СОЦИАЛЬНЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ**

В статье анализируется роль Чарльза Диккенса как одного из основателей критического реализма в английской литературе XIX века. Автор исследует, как проблемы, возникшие в результате промышленной революции, такие как социальная несправедливость, бедность, эксплуатация детского труда и классовое неравенство, отражены в произведениях Диккенса. Подчеркивается, что яркость персонажей Диккенса и жизненность событий направлены на создание эмпатии у читателя. Его произведения, такие как «Оливер Твист», «Дэвид Копперфильд» и «Повесть о двух городах», считаются основными примерами критического реализма. В статье также рассматривается, как подход Диккенса к этим проблемам повлиял на общественное мнение и способствовал реформам через его литературные произведения.

Ключевые слова: Чарльз Диккенс, критический реализм, английская литература, социальная критика, эксплуатация детского труда, классовое неравенство

Filologiya elmləri doktoru Firudin Rzayev tərəfindən təqdim edilmişdir.

İlk daxilolma tarixi: 20.07.2025

Son daxilolma tarixi: 10.08.2025